

УДК 82.091:398.8(=16)

Анатолій Завальнюк
(Рівне)

ТИПОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ В КУПАЛЬСЬКИХ ПІСНЯХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Обряди й пісні літнього сонцестояння належать до найдавніших. У статті розглянуто українсько-білоруські та українсько-російські паралелі купальської пісенності. Побутування купальських пісень простежується насамперед на автохтонних землях України та Білорусі, у Російській Федерації – на суміжних територіях.

Ключові слова: купальські пісні, виконання купальських пісень, Україна, Білорусь, Російська Федерація.

Обряды и песни летнего солнцестояния принадлежат к самым древним. В статье рассмотрены украинско-белорусские и украинско-русские параллели купальской песенности. Бытование купальских песен прослеживается в первую очередь на автохтонных землях Украины и Беларуси, в Российской Федерации – на смежных территориях.

Ключевые слова: купальские песни, исполнение купальских песен, Украина, Беларусь, Российская Федерация.

The rituals and songs of summer solstice are among the oldest ones. The article considers the Ukrainian-Belarussian and Ukrainian-Russian parallels of Kupala song complex. Singing of Kupala songs is observed first of all on the native territories of Ukraine and Belarus, and in Russian Federation – on the contiguous areas.

Keywords: Kupala (Midsummer) songs, singing of Kupala songs, Ukraine, Belarus, Russian Federation.

Обряди й пісні, що приурочувалися впродовж тисячоліть до святкування днів літнього сонцестояння, вважаються найдавнішими і найконсервативнішими порівняно з іншими календарними обрядами. Крім того, через переслідування церквою ці обряди й пісні найменше зазнали християнських культових впливів, і тим самим зберегли архаїчні риси язичницької обрядової магії. У літній обрядовості відображено весь духовний світ слов'ян, що дійшов до наших днів з глибини віків. Тут помітні нашарування різних історичних епох, зокрема співвідношення народної основи з пізнішими релігійно-християнськими впливами.

Комплексне й порівняльне висвітлення цих обрядів і пісень у ширшому географічному просторі, разом з картографуванням зібраних даних, можуть дати важливі результати для розв'язання цілого ряду проблем. По-перше, у літній обрядовості зберігається цінна історична інформація про традиційні форми господарювання, про культуру та побут конкретних етнічних груп. По-друге, географічний аспект дає можливість вирішувати питання національної спільності та відмінності,

локальних обрядових форм та пісенних стилів, особливостей музичної мови та її діалектів. По-третє, вивчення цього жанру, як дуже давнього пісенного пласта, що входить у слов'янську фольклорну спільність, дозволяє виявити глибинне коріння генезису та еволюції народної обрядовості й пісенності в цілому. Зрештою, існує суто практичний аспект проблеми: комплексне вивчення пісень у взаємозв'язку з відповідними обрядовими діями, що збереглися до наших днів, є підставою для оцінки їх сучасного значення, тобто використання класичних фольклорних форм для відродження окремих елементів багатой літньої обрядовості у різноманітних виховних, навчальних, творчих та прикладних гуманітарних програмах і заходах національно-традиційного спрямування. Зібрані автентичні літні обрядові дії й пісні можуть бути використані як для наукових досліджень, так і для практичного застосування у створенні сучасних сільських свят, дитячих ігор. А сам обрядовий і пісенний матеріал – у творчості композиторів, письменників, сценаристів, хореографів, музично-етнографічних та творчих колективів.

1. Українсько-білоруські паралелі в купальських та петрівчаних піснях. На генетичну близькість українських і білоруських пісень ще в 30-ті роки вказували у своїх працях З. Евальд, Ф. Колесса, К. Квітка. Характеризуючи південнобілоруські пісні (басейну річки Прип'ять), у тому числі й весняно-літні, Ф. Колесса в дослідженні «Народна музика на Поліссі» виділив стильові споріднення білоруських та українських пісень, які полягали в 1) спільності структурно-композиційних мелодичних закономірностей та тематики: типи «В» (5+4), «Г» (4+3+3); 2) близькості ладотональних характеристик (вузькість звукорядів з нижньою тонічною опорою, наявність так званої «нейтральної» терції, значне подовження передостаннього ступеня, недоспівування останнього тощо); 3) подібності манери і способу виконання (поєднання сольного співу з гуртовим продовженням гетерофонного характеру).

На основі порівняльного аналізу численних пісенних варіантів цього регіону

Ф. Колесса вказував на перевагу українських елементів у південнобілоруських піснях, які поширені навіть на лівому березі Прип'яті [1, с. 417].

Розглядаючи питання взаємозв'язків народної музики східних слов'ян, К. Квітка у праці «Об областях распространения некоторых белорусских календарных и свадебных песен» торкається територіального дослідження двох типів купальських пісень: типу «А» – П+4+4+П («обрамленого»); типу «В» – 5+4, ареали поширення яких охоплюють широку білоруську та українську території. Для порівняльного аналізу використаємо наявні джерела білоруських пісень жанру, оскільки ареальна типологія на білоруській території нами не проводилася.

Тип «В». Білоруські купальські й петрівчани пісні цього типу широко представлені у збірках З. Радченко, П. Шейна, Г. Цитовича, Г. Ширми З. Евальд та ін. Для порівняння наведемо варіанти, які широко побутують як в Україні, так і в Білорусі:

Рухливо ♩ = 160

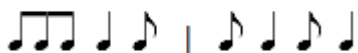
с. Демидівка
Тростянецького р-ну

На - ше Ку - пайло з вер - би, з вер - би, а ти, Ми - ко ло, при - йди, прийди.

К. Квітка, зб. 1922 р.
с. Дудка Мінська обл.

Ку - па - ла ноч - ка ма - лень - ка, да ни - да - спа - ла па - неч - ка.

Перший зразок записаний нами в с. Демидівка Вінницької області, другий – К. Квіткою в центральній Білорусі. Зіставляючи ці два варіанти, які є типовими для багатьох варіантів як у білоруському, так і в українському фольклорі, легко помітити їх структурно-композиційну, мелодичну і змістову близькість. Обидва ці зразки мають спільну складоритмічну модель вірша:

Строфа складена з двох віршів. Незважаючи на те, що білоруський варіант має восьмискладовий вірш (5+3), з музично-ритмічного боку він близький до українського. Крім того, існує багато прикладів, де другий піввірш є чотирискладовим, як це має місце в українських варіантах даного типу. Для прикладу наведемо купальську пісню із збірки З. Евальд, яку записав Ф. Рубцов у Глуському районі Поліської області в 1938 році. У цьому збірнику є багато інших пісень структури (5+4) спільного змісту з українськими аналогами.

У новітніх дослідженнях білоруських календарно-обрядових пісень З. Можейко «Песні беларускага Паазер'я»

зразки купальських пісень цього типу класифіковані в окрему типологічну структуру 5+4.

Білоруське Поозер'я

І шла Ку-пал(а) ка ся-лом, ся-лом, і-шла Ку-пал(а)-ка ся-лом, ся-лом.

Незважаючи на те, що наведений тут зразок побутує на віддалених від України територіях – північних теренах Білорусі (Вітебська обл.), він є очевидним свідченням єдності з українським типом «В» як за структурою вірша, композицією, побудовою мелодики, так і поетичним змістом.

До складу специфічних білоруських музично-ритмічних особливостей типу «В» слід зарахувати такі метроритмічні структури другого чотирьохскладового піввірша – ♪♪♪♪ та трискладового – ♪♪♪ .

Зазначимо, що саме перша ритмічна форма зустрічається в купальських піснях цього типу на українському Поліссі та в купальських Придністровських із подібною моделлю пісень Маланки.

Що стосується мелодичної будови цих пісень, то в білоруських варіантах, так само як в українських, початок мелодії хвилеподібний з відчутним тяжінням до нижньої тоніки. Завершуються наспіви на першому ступені з подовженням передостаннього складу, що переходить у гліссандуючий оклик «*Гу!*», «*У!*», «*О!*» та ін.

Будуються білоруські купальські пісні, як і українські, на оліготонічних звуко-рядах (терцевих, квартових, квінтових) мажорного та мінорного нахилу. Слід зазначити, що українським пісням цього типу більше властивий мінорний, а білоруським – мажорний нахил і так звана нейтральна терція.

Тип «А». Тотожні українським білоруські пісні обрамленого типу «А» з рефренами «Купала на Йвана» на початку та в кінці строфи були охарактеризовані К. Квіткою в його статті «Об областях распространения некоторых типов белорусских календарных и свадебных песен». У цій праці вчений вказує на побутування «обрамленого» типу головним чином на невеликій частині українсько-білоруської території вздовж лівого берега Дніпра (Київська, Чернігівська та Галицька

області). Однак поява пізніших записів Г. Цитовича і В. Єлатова доводить, що цей тип купальських пісень охоплює більшу територію Білорусі. Ще конкретнішу інформацію про ареал поширення пісень обрамленого типу дають записи білоруської дослідниці Л. Костюковець. На підставі її даних виявилось, що побутування цього типу покриває значно більшу територію Білорусі, ніж зазначений К. Квіткою ареал. З урахуванням даних К. Квітки, а також опублікованих зразків пісень типу «А», Л. Костюковець наводить вісімнадцять таких варіантів, що були зафіксовані у Вітебській, Могильовській, Мінській областях Білорусі, у Брянській області РФ та Київській, Сумській, Чернігівській областях України.

Серед білоруських варіантів виділяються розмаїті зачини-рефрени з такими поетичними сюжетами: «Гдзе Купала начавала», «Проці Йвана ночка мала», «Купався Іван та й у воду впав», «А у Йвана три гароди», «Чия рута за вадою» та ін. Характерні тут чотирискладові піввірші замість типових трискладників свідчать про еволюцію цих заспівів. Спільним типом заспіву, що найбільше характерний для білоруських і українських пісень, є форма «Купала на Йвана», лише білоруським – «Ой рана на Йвана», українським – «Йвана-Йвасеньку».

За будовою строфи українські та білоруські зразки цього типу майже ідентичні. Це два шестискладові рефрени, що обрамлюють восьмискладовий поетичний сюжет. Складоритмічна структура строфи має такий вигляд: ПАП = П(3+3) А(4+4) П(3+3). Якщо в українських варіантах це структура постійно стабільна, то у віддалених від Дніпра варіантах, наприклад записаних в с. Житьково Борисівського району Мінської області, восьмискладовий вірш розспіваний до дев'ятискладового, а в інших зразках – до десятискладового.

Українські та білоруські варіанти пісень цього типу близькі за ритмікою та мелодикою. Це переважно трискладовість у рефренах-заспівах та чотирискладовість – у віршах. Що стосується мелодики, то українські й білоруські зразки будуються переважно на п'ятищаблевих,

шестищаблевих та семищаблевих звуко-рядах мінорного, рідше – мажорного нахилу. Мелодія розпочинається з першого щабля, субквартою, рідше – з третього. Проілюструємо це білоруськими зразками, які мають типологічні відповідності в українському фольклорі:

1. с. Жадьково, Борисовського р-ну, Мінської обл.

Ку- па - ла на йва-на! Ку - па - лач - ка, дзе тва-я дач- ка? Ку - па - ла на йва - на!

2. с. Жадьково, Борисовського р-ну, Мінської обл.

Ку па-ла на йва-на! Ро-жу со-дзя па-лі-ва-я, к свай му лі цу пра-кла-да-я. Ку-па-ла на йва-на!

3. Г. Цигович

Ой, ра - на на йва - на. Про-ці йва-на ноч-ка ма - ла. Ой, ра - на на йва-на.

Отже, слід наголосити, що споріднені стилеві ознаки як українських, так і білоруських купальських зразків цього типу є свідченням спільної східнослов'янської пісенної традиції. Цей тип купальських пісень за характером музики та поетичним змістом належить до найдавніших архаїчних реліктів слов'янської культури.

2. Українсько-російські паралелі в піснях літнього сонцестояння. У наукових працях російських фольклористів Т. Попової, Т. Лук'янової, Т. Карнаух та ін. ідеться про побутування російських купальських пісень уздовж української етнічної території. Порівняння опублікованих зразків пісень дозволяє твердити, що купальські пісні, поширені на лівобережній території України, за своїм змістом, формою віршів, а також частково струк-

турно-композиційними характеристиками мають деякі схожі ознаки з піснями цього жанру, які побутують на нинішній території Росії. На це звернув увагу К. Квітка у своїй рукописній праці «Купальські пісні», цитуючи із зібрання (зводу) О. Соболевського [3, с. 249, № 176] поетичний текст купальської пісні:

Нынче Купалы, завтра Ивана.
Купала на Ивана!
Купався Иван
Да в воду упав.
Купала на Ивана!

Ось приклади купальських пісень, що записані на російській території, які лише за текстом та будовою строфи близькі до українських пісень типу «А» з обрамленими рефренами «Купала на Йвана»:

1. с. Перечьє Демидівського р-ну Смоленської обл.

Ма-рья йва - на, Ма-рья йва - на в жи-то зва-ла, Ма - рья йва - на.

2. с. Опухлики Невельського р-ну Псковської обл.

1. Се - го-дня Ку па - лка, зав - тра йван. Се-годня Ку пал-ка, зав-тра йван, зав-тра йван.
2. Зав - тра бу-дет го - ре, дев - ки вам! Зав-тра бу-дет го - ре, дев-ки, вам, дев-ки, вам!

3. Брянщина

На Свя-то - го Йва-на да по-шли де-воч-ки по я-го - ды, на Свя-то - го Йва - на. У!

К. Квітка пише: «Зачин “Сьогодні Купала, а завтра Івана” часто трапляється в східнобілоруських і східноукраїнських купальських піснях: серед них є також близькі паралелі до наведеної російської... Останній наспів не записаний» [Архів МГ, ф. 275, № 29, п. 8–9].

Формулюючи тезу щодо належності купальської пісні цього поетичного змісту, вчений не наважується віддати перевагу ні українсько-білоруському, ні російському походженню. Однак із його роздумів чітко проступає істина, яку вчений не формулює за відсутності достатньої кількості пісенного типологічного матеріалу російської, української та білоруської територій. К. Квітка пише: «Було б необґрунтованим спрощення щодо розглядуваної пісні як до білоруської та української, запозиченої великоросами в лінгвістично прикордонному районі. Це – східнослов'янська пісня, сфера поширення якої покриває українську й білоруську мовні території на дуже великому просторі, не охоплюючи, однак, великої частини ні тієї, ні іншої, і включає суцільний куток російської мовної території... Де саме в межах пізнішого ареалу створена ця пісня і де вона згодом проникла шляхом запозичення, невідомо; у всякому разі надавати надмірного значення тому, що ареал охоплює дуже великий простір на українській мовній території, менше – на білоруській та, скажімо, незначне на російській, – не слід. З іншого боку, якби навіть були докази, що пісня народилася в російському куточку, не можна з цього робити висновок, що купальські пісні, які колись процвітали в усіх російських районах, за винятком колишнього Путівльського повіту, забуті». Далі К. Квітка додає, що під час поїздки 1937 року в с. Олександрівка Курської області на його запитання, чи святкували Івана Купала, відповіли «багаття розводили, через вогонь стрибали, пісень не співали» [Архів МГ, ф. 275, № 29, п. 9].

У статті Т. Попової «Купальские песни в русской певческой традиции» («Купаль-

ські пісні в російській співочій традиції») зазначено, що «купальських пісень у російських збірниках не виявилось взагалі» [2, с. 66]. У подальших пошуках конкретних музичних зразків російських купальських пісень дослідниця розглядає новітні записи, наявні в кабінетах народної музики Московської консерваторії та Інституту ім. Гнесіних. Т. Попова наводить ряд прикладів, записаних у Псковській, Брянській областях та в Краснодарському краї. Вона засвідчує появу нових записів купальських пісень, знайдених у цих областях Т. Карнаух, Н. Савельєвою та іншими дослідниками. Разом з тим зауважує, що «в багатьох смоленських збірниках, ...немає жодної купальської, хоча в деяких районах краю зразки були записані» [2].

Обережні судження К. Квітки та Т. Попової про повсюдне поширення купальських пісень на російських теренах були небезпідставними, оскільки для конкретних висновків не вистачало достатньої кількості пісень жанру з точно визначеною територіальною належністю. Лише з часом Т. Попова на підставі новітніх записів та на основі ареального аналізу робить висновок, що купальські пісні поширені на російській території не повсюдно. Частково солідаризуючись з поглядами В. Даля про те, що обряди та пісні купальського дня вважаються явищем української і білоруської культури, дослідниця спростовує думку російських етнографів про існування купальських пісень у всій Русі. З урахуванням записів дослідниця уточнює: «Основна маса російських купальських пісень, записаних у наші дні, зосереджена в строго визначених місцевостях: у південних районах Псковщини (разом з прилеглими російськими селами Вітебщени), на Смоленщині та Брянщині (аж до російсько-українського пограниччя та окремих російських сіл на українській етнічній території, наприклад у Сумській області)» [2].

Т. Попова визначає своєрідний ареал у вигляді довгої вузької смуги, що тяг-

неться від південних територій Псковщини через названі західні землі Росії, зауважуючи, що «при цьому залишаються осторонь такі заповідники старовинних пісенних традицій, як Орловська, Воронежська, Курська та Белгородська області, де купальських пісень поки що не виявлено» [2]. Зрештою Т. Попова доходить такого висновку: «Але вже й нині очевидна глибока обґрунтованість сумнівів Квітки в загальноросійському поширенні купальських пісень. Щоправда, в окремих західних районах Росії купальські пісні збереглися в дуже характерних зразках, але все ж таки в російській пісенній традиції – вони явище аж ніяк не повсюдне» [2, с. 78].

Отже, як свідчить огляд записів та свідчень етномузикологів щодо поширення літньої обрядовості на теренах східних слов'ян, побутування купальських пісень простежується насамперед на автохтонних землях України та Білорусі. Ті нечисленні зразки, що записані в Російській Федерації, зафіксовані на її адміністративній території, а не в етнічному середовищі, – на землях Псков-

ської, Брянської, Смоленської, Воронежської, Курської, Білгородської областей нинішньої Російської Федерації, які були приєднані до неї пізніше.

За доби Середньовіччя купальські вогні палили від Києва до Франції (перший вогонь запаливав король). Сакральна традиція вшанування літнього сонцестояння (Купала) не поширилася на Схід за межі білорусько-українського етносів.

Література

1. Колесса Ф. М. Народна музика на Поліссі // Колесса Ф. М. Музикознавчі праці. – К., 1970.
2. Попова Т. В. Купальские песни в русской певческой традиции // Памяти К. Квитки. – М., 1983.
3. Соболевский А. И. Великорусские народные песни. – С.Пб., 1989. – Т. I.

Скорочення

Архів МГ – Архів Всеросійського музейного об'єднання музичної культури імені М. І. Глинки (Москва, РФ)